फलस्य प्रथमो हेतुर्बीजं तदभिधीयते ।

यथा—रत्नावल्यां वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुर्दैवानुकूल्यलालितो यौगंधरायणव्यापारः । यथा वा—वेण्यां द्रौपदीकेशसंयमनहेतुर्भीमसेनक्रोधोपचितो युधिष्ठिरोत्साहः ।

अवान्तरार्थविच्छेदे बिन्दुरुच्छेदकारणम् ॥ ६६ ॥

यथा—रत्नावल्यामनङ्गपूजापरिसमाप्तौ कथार्थविच्छेदे सति 'उदयनस्येन्दोरिवोद्वीक्षते' इति सागरिका श्रुत्वा '(सहर्षम् ।) कधं एसो सो उदअणणरिन्दो' इत्यादिरवान्तरार्थहेतुः ।

व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताकेत्यभिधीयते ।

सहकारियोगेनोपचितं सद्विविधावान्तरकार्याणि जनयति । फलस्य प्रधानफलस्य । प्रथमः प्रधानम् ॥ दैवानुकूल्यलालितो दैवानुगुण्योपचितः ॥ द्रौपदीकेशसंयमनं प्रधानफलम् । शत्रुवधादीन्यवान्तरफलानि ॥ उच्छेदकारणमनन्तरोत्थापनहेतुः ॥ कधमित्यादि । 'कथमेष स उदयननरेन्द्रः' इति संस्कृतम् ॥ व्यापि निर्वहणपर्यन्तं स्थायि, पात्रान्तरनिष्पाद्यं प्रधानफलसाधनं प्रासङ्गिकम् । वृत्तं

I. बीजमिति । अत्र विशेषो मातृगुप्ताचार्यैरभिहितः—'फले यस्य हि संहारः फलबीजं तु तद्भवेत् । वस्तुबीजं कथा ज्ञेया अर्थबीजं तु नायकः ॥' इति । पूर्वमल्पोद्दिष्टः पश्चाद् बहुधा विस्तारशाली कार्यफलको हेतुविशेषो बीजवद् बीजमित्युच्यते ॥

2. अवेति । अवान्तरकथाविच्छेदे तत्संधानकारी बिन्दुः । उच्छेदकारणमिति जले तैलबिन्दुवत्प्रसारित्वाद् बिन्दुरिति व्यपदिश्यते ॥

3. उदयनस्येति । 'अस्तापास्तसमस्तभासि नभसः पारं प्रयाते रवावास्थानीं समये समं नृपजनः सायंतने संपतन् । संप्रत्येष सरोरुहद्युतिमुषः पादांस्तवासेवितुं प्रीत्युत्कर्षकृतो दृशामुदयनस्येन्दोरिवोद्वीक्षते ॥' इति तु समस्तम् ॥

4. व्यापीति । यदुक्तं भरतेन—'यद्वृत्तं हि परार्थं स्यात्प्रधानस्योपकारकम् । प्रधानवच्च कल्प्येत सा पताकेति कीर्तिता ॥' इति ॥

---

१. 'पात्रान्तर—' इत्यादेः—'मोक्षादिप्राप्त्यादि' इत्यन्तस्य स्थाने "वृत्तं चरितं फलान्तरम् । पताकेति केषांचिन्मतं दूषयति—पताकानायकस्येति । फलान्तरं प्रकृतप्रयोजनानुपकारि 'न पताका' इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—गर्भ इति । निर्वाहः समाप्तिः । तस्य फलान्तरस्य पताका निर्वहणपर्यन्तनास्ति । इदं तु गर्भादौ नायकस्य फलान्तरे प्रासङ्गिकत्वेनैव लाक्षणिकपताकापदप्रयोगसत्त्वेऽपि तस्य व्यापकत्वाभावेन पताकालक्षणाव्याप्तिरिति तस्या लक्ष्यत्वमङ्गीकरोति पताका नायकस्येति । लक्ष्यत्वाङ्गीकारे त्वव्याप्तिं दर्शयति—गर्भ इति । निर्वाहः समाप्तिः । तस्य फलान्तरस्य समाप्यत इति नास्य पताकात्वमिति भावः । ननु तत्र मुख्यः पताकापदप्रयोगात्सैव पताका । सत्यम् । स च लाक्षणिको न मुख्य इत्याह—यदिति । नायकफलं नायकस्य प्रासङ्गिकं फलान्तरं न तु वास्तविकी पताका ।